

УДК 903“63”:395.3(477.7)(049.32)

Новальська Т. В.

Рец. на: Пустовалов С. Ж. Етносоціальна структура ямно-катакомбного суспільства Північного Причорномор'я. – К. : ФОРМ Жовтий, 2015. – 197 с.

Монографічну роботу С. Ж. Пустовалова присвячено актуальній і в теоретичному, і в конкретно-науковому аспекті проблемі, пов'язаній з дослідженням станово-кастового характеру ямно-катакомбного суспільства, розгляду основних кастових суспільств світу, внаслідок чого створюється модель кастової системи.

З огляду на створену модель, автор ґрунтовно та всебічно проаналізував матеріали поховальних обрядів ямної та катакомбної спільнот доби ранньої бронзи. У монографії вперше комплексно аналізується етносоціальна структура ямно-катакомбного суспільства Північного Причорномор'я за період III тис. до н. е. Цей підхід дає змогу простежити статево-вікові, професійні, соціальні та етносоціальні особливості зазначеного населення.

Опора автора на провідні наукові ідеї попередників – вітчизняних та зарубіжних учених, ґрунтовна обширна джерельна база, глибина аналізу та узагальнення результатів дослідження вигідно вирізняють його, забезпечуючи високий рівень наукової вірогідності одержаних особисто автором висновків.

Основні положення і висновки дослідження, викладені в монографії, спираються на ґрунтовне дослідження та аналіз наукової джерельної бази, яка включає в себе, крім результатів розкопок, наукові праці дослідників різних сфер діяльності. Усього автором опрацьовано 722 літературних джерела, серед яких є ресурси і видання іноземними мовами. Це дозволило вченому визначити науковий апарат дослідження, логічно побудувати структуру роботи, що складається із вступу, шести розділів, висновків, списку джерел і літератури.

Структура монографії обумовлена специфікою дослідження, а також відбиває міждисциплінарний підхід до розкриття теми. Враховуючи

синкретичність стадії розвитку спеціальних історичних дисциплін на цьому складному етапі, монографію побудовано за проблемно-регіональним та хронологічним принципом. Хронологічно монографія охоплює період доби ранньої бронзи (III тис. до н. е.), а територіально – Північне Причорномор'я, що є безумовним позитивом праці.

На початку монографії викладено «Теоретико-методологічні основи дослідження», де сформульовано головні засади подальшого вивчення матеріалів, зокрема особливості етносоціальних реконструкцій за матеріальними рештками, основні принципи соціальної інтерпретації в археології, особливості етнічних стосунків за доби пізньої первісності та ранньої державності тощо. Оскільки основне джерело праці є археологічним, автор показує, як перехід від первісності до держави віддзеркалюється в матеріальних рештках.

Кастові структури виникають у контактних зонах між давніми державами та первісною периферією. Автор розглядає Північне Причорномор'я як периферію Близькосхідного цивілізаційного центру. ґрунтовно показано, що енеолітичні степові культури території України набувають статусу далекої периферії Близькосхідного цивілізаційного центру. Престижні речі за доби бронзи поширюються в усій циркумпонтійській зоні, проникаючи далеко на північ.

У першому розділі чільне місце посідає обґрунтування станово-кастової системи як моделі для реконструкції соціальних систем у давніх народів. Для створення цієї моделі автор користується матеріалами передовсім Індії, Африки, Мезоамерики, Океанії, Давньої Греції, Єгипту та Месопотамії – даними всього світу, де зустрінуто кастову систему. Автор досліджує умови виникнення кастової системи, її ознаки та їх

відображення в матеріальних рештках. На думку автора та інших дослідників, кастова система виникає в контактних суспільствах, розташованих на кордоні перших держав та первісних племен у суспільствах, де вже панує територіальний розподіл праці, де суспільство вже поділено на стани типу варн.

При формуванні кастового суспільства велику роль відіграє завоювання. Тобто на одній і тій самій території мають мешкати принаймні два етноси. Після завоювання престижні види праці залишаються за етносом-завойовником, а не-престижні – за підкореним етносом. Тому кожний з етносів посідає певне місце в суспільній ієрархії. У процесі існування кастової системи дедалі збільшується кількість каст. При цьому соціальна диференціація в межах етносів-каст скорочується: в нижніх – у бік зниження соціального статусу, у верхніх – у бік підвищення. Підвищення соціального статусу можливе для чоловіків тільки під час війни як відзнака, а для жінок – шляхом шлюбу (давньоіндійський звичай «анулома»). Ці тези теоретичного розділу знаходять своє відображення в подальшому дослідженні.

Другий розділ монографії присвячено обговоренню історіографічних питань. Охарактеризовано результати в дослідженнях населення ранньої бронзи в джерелознавчому аспекті та в плані інтерпретації. Особливо детально розглянуто здобутки у вивченні соціальних відносин.

У третьому розділі надано джерелознавчу характеристику матеріалів поховального обряду катакомбного населення. Привертає увагу типологія металевих ножів. Переважання, особливо з часом, білувальних ножів (знаряддя праці скотаря) в ямного населення свідчить про зниження соціального статусу цього населення (соціальний статус воїна вищий за статус пастуха), а також про сервісні відносини між ямним населенням та катакомбним. Також доведено тривале паралельне існування ямного та катакомбного населення.

У четвертому розділі здійснено етносоціальні реконструкції за матеріалами катакомбної спільності. Підрозділ «Етнічна характеристика катакомбного населення» присвячено походженню катакомбної спільності. Автор розглядає різні гіпотези походження, проте схиляється до південної Східносередземноморської гіпотези походження цього населення. Стверджується існування двох етносів у катакомбній спільності, які взаємодіяли між собою та з ямним населенням. Підтверджується контактний характер ямно-катакомбного суспільства в результаті взаємодії первісного населення та населення значно більше розвиненого.

У соціальному аналізі автор фіксує скорочення соціальної стратифікації у східнокатакомбному етносі за рахунок вищих верств населення та великий прошарок знаті в інгульському етносі за наявності в останньому неповноправних верств. Для інгульського масиву виділено шість соціальних груп, а для східнокатакомбного – чотири. Територіальний розподіл поховань за соціальними верствами показав наявність соціальних центрів на р. Молочній та в регіоні Сіверського Дінця – Нижнього Дону. Поховання знаті починають відзначатися спеціальними поховальними спорудами – багатокамерними катакомбами. Інколи в багатокамерних могилах ховають дітей знаті з охоронцями.

Автор реконструює організацію ямно-катакомбного війська. Він інтерпретує кенотафи як військові поховання. С. Ж. Пустовалов наголошує, що серед поховань інгульського етносу трапляються поховання зі зброєю з ознаками ямного або східнокатакомбного етносу. Це становище, на думку автора, є відображенням підвищення соціального статусу серед чоловіків. Зброя притаманна катакомбній спільності майже так само, як і скифам. У багатьох ямних похованнях, інколи навіть у кістках, знайдено катакомбні вістря стріл. Це є вагомим доказом появи катакомбного населення в Причорноморських степах у результаті завоювання або його знекровлення, як це робиться в кастових суспільствах.

В окремому підрозділі автор приділяє значну увагу обряду моделювання черепів. Цей обряд є різновидом культу черепів. Моделювали померлих жерців, діяльність яких була дотичною до війни. Нечисленні поховання з виробничими наборами інструментів інтерпретуються як поховання майстрів-ремісників, що працювали на замовлення суспільної верхівки. Тобто автор вважає, що серед ямно-катакомбного населення в окремих галузях економіки вже існувало ремесло.

П'ятий розділ присвячено характеристиці ямного суспільства в етнічному та соціальному аспектах. Автор критично аналізує існуючі погляди на етнічну структуру та вважає, що ямне суспільство мало дуальну структуру. Можливо, дві фратрії взаємодіяли між собою та з катакомбними племенами. У ямних похованнях з часом зростає кількість катакомбних ознак. Початкова чисельність соціальних груп у ямному суспільстві дорівнювала п'яти. Кількість їх поступово скорочується (зникають вищі верстви). На думку автора, ямне населення збільшувало катакомбні ознаки, тому катакомбні ритуали та речі були престижними. Воно стає з часом нижньою кастою в ямно-катакомбному суспільстві.

Шостий розділ підсумовує дослідження. На основі моделі надано реконструкцію соціальної системи. Скорочення знаті в ямного та східнокатакомбного населення, можливе існування звичаю «анулома» (заміжжя в більш високу касту), походження катакомбної спільноти, військові стосунки між катакомбним та ямним населенням, сервісні відносини між етносами свідчать, що це суспільство було побудоване за принципами станово-кастової системи.

С. Ж. Пустовалов визначає рівень розвитку ямно-катакомбного суспільства як пізні вождівство з примітивною формою експлуатації одного етносу іншим.

Вважаю, що робота С. Ж. Пустовалова «Етносоціальна структура ямно-катакомбного

суспільства Північного Причорномор'я» є комплексним дослідженням етносоціальної структури ямного та катакомбного населення Північного Причорномор'я. Висунута автором гіпотеза про станово-кастовий характер цього суспільства є ґрунтовною, виявлено багато доказів на її підтвердження. Рецензована робота може стати поштовхом до подальшого вивчення соціальної системи цього суспільства та інших суспільств, де наявні умови для виникнення кастової системи. Серед них можна назвати хозар, скіфів та скіфоїдні племена, ранніх слов'ян (черняхівська культура) та ін. Книга буде цікавою як для фахівців археологів, етнологів та істориків, так і для всіх, хто виявляє інтерес до історії, етнології та археології.

T. Novalska

Monograph Review:

Pustovalov S. *The Ethno-social Structure of Yamna and Catacomb Community in the Pivnichne Prychornomia (Northern Black Sea Coastal Plain)*. – Kyiv, 2015. – 197 p.

S. Pustovalova's monograph covers an acute problem, in terms of theoretical and empirical scientific aspects, related to the study of the estate and caste nature of Yama and Catacomb community, consideration of caste communities of the world that result in creating a model of the caste system. To create the model, the author uses materials from India, Africa, Mesoamerica, Oceania, Ancient Greece, Egypt and Mesopotamia, and data from all over the world where the caste system has been found.

The monograph gives the first comprehensive analysis of the ethno-social structure of Yamna and Catacomb community in the Northern Black Sea Coastal Plain. This approach allows to trace sex and age, professional, social and ethno-social peculiarities of the population.

The leading scientific opinions of domestic and foreign scientists who considered the problem earlier, a well-grounded reference base, the depth of analysis, and generalization of research results compare this author's work favorably to the others that provide a high level of scientific probability obtained by the author's conclusions.

In total, the author has processed 722 literary sources, which include resources and publications in foreign languages. That allowed the author to determine a critical apparatus of the research, logically build the structure of the work consisting of the Introduction, six chapters, Conclusion, References.

The monograph chronologically covers the period of the Early Bronze Age (the third millennium BC), and geographically, the North Black Sea coast.

S. Pustovalova's work is a comprehensive research. The author's hypothesis about the estate and caste nature of the society is well grounded and offers mass of evidence to support it. The book will be interesting to experts in archeology, anthropology and history, and for all who are interested in history, ethnology, and archeology.

Матеріал надійшов 03.03.2016